

ÚJ KÉZIKÖNYV A VILÁG NYELVEIRŐL

SIMON ZSOLT

Fodor István:

A világ nyelvei és nyelvcsaládjai

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003.

319 oldal, 2380 Ft

ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK¹

Magyarországon komoly hagyománya van a világ nyelveit bemutató kézikönyveknek. Először 1970-ben jelent meg Antal László, Csongor Barnabás és Fodor István közös munkája,² majd ezt követte egy évtized múlva Antal egy rövidebb összefoglalása.³ E kötetek a kor tudását tekintve naprakészek voltak. Természetesen számos munka jelent és jelenik meg a kisebb nyelvcsoporthoz is.⁴ A legnagyobb vállalkozás azonban a Fodor István szerkesztésében 1999-ben napvilágot látott *A világ nyelvei* című kötet, amely számos szaknyelvész közreműködésével a téma rendkívül gazdag lexikonát kínálta.⁵ Az adatfeldolgozást és a megfogalmazást tekintve két célcsoporthoz szól: egyfelől nyelvészekhez és társadalomtudósokhoz, másfelől az érdeklődő nagyközönséghez (9. old.). Ezért merült fel az igény, hogy egy rövidebb, közhírhetőbb, ismeretterjesztő kis kézikönyv is számot adjon a világ nyelveiről a széles nagyközönség számára és a kezdő nyelvészeti stúdiumokhoz (így a hátsó borítót). Ezt az úrt kívánja betölteni (9. old.)⁶ a neves afrikánista nyelvész, Fodor István munkája, mely a nyelvészeti szakkönyvkiadónak tekinthető Tinta gondozásában jelent meg.

1 ■ A kötetről eddig egy rövid ismertetés jelent meg: Daniss Győző: Műnyelvektől a pidzsinéig. *Népszabadság*. 2004. január 8. 12. old.

2 ■ *A világ nyelvei*. Gondolat, Bp., 1970 (Fodor ebben a kötetben csak az Afrika nyelvei c. fejezetet írta). Megjegyzendő, Fodor jelen munkájával ellentétben e kötetnek még volt lektora (öten!) – e gyakorlat a mai magyar könyvkiadásban sajnálatosan háttérbe szorult.

3 ■ *Nyelvek nyomában*. Kosmosz, Bp., 1981.

4 ■ Csak néhány példa, a teljesség igénye nélkül: Tegye Imre, Vekerdi József: *Bevezetés az indoeurópai nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Bp., 1968 [teljes mértékben elavult]; Kakuk Zsuzsa: *Mai török nyelvek 1–2*. Tankönyvkiadó, Bp., 1976–1980; Hajdú Péter, Domokos Péter: *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Bp., 19802; Hutterer Miklós: *A germán nyelvek*. Gondolat, Bp., 1986 (a továbbiakban Hutterer: *GNy*); Bojtár Endre: *Bevezetés a baltiszlávokba. A balti kultúra a régiségben*. Osiris, Bp., 1997; Vászolyi Erik: *Ausztrália bennszülött nyelvei*. L' Harmattan, Bp., 2003.

5 ■ *A világ nyelvei*. Akadémiai, Bp., 1999 (a továbbiakban: Fodor: *VNy*). A recenszens legjobb tudomása szerint a munkáról három ismertetés (Daniss Győző: Hatezerből egy: a pityantya-

Az előszó vázolja a kiválogatás szempontjait: az uráli, altáji és indogermán nyelvek majdnem mind szerepelnek; ezen túl a szerző inkább a nemzeti, a hivatalos, a közvetítő nyelvekre, a nyelvi vagy irodalmi szempontból érdekesebbekre vagy jelentősebbekre tér ki (olyan bő a válogatás, hogy a recenszensnek nem támadt hiányérzete). A szócikkek általános szerkezete a következő: név, önelnevezés, földrajzi elterjedés, lélekszám, rövid ismertetés, sokszor (különösen Európán kívül) antropológiai típus⁷ és vallás. Némely nyelv esetében különböző részletességű ragozási táblázatokat is kapunk – bár az nem világos, miért éppen a walesi és a török igeragozást kell szemléltetni (113–114., 59–60. old), mondjuk, a norvég és az arab helyett. Az előszót a nyelvek rokonságáról szóló fejezet követi (a nyelvek rokonságának áttekintését egyébként sokszor segítik családfák), majd a nyelvcsaládonkénti, illetve nyelvcsoporthoz tartozó tárgyalás, s végül az élő és kihalt, elszigetelt nyelvek, a pidzsin és a kreol nyelv; valamint a műnyelvek. Véleményem szerint a mesterséges nyelvek felvétele nem követhető példa: művi mivoltánál fogva az eszperantó (és társai) helye nyelvészeti szempontból az alkalmazott nyelvészetben belül, a számítógépekre írt programnyelvek között van – nem pedig a valódi nyelvek sorában. Ezzel az erővel a tolkieni tündenyelveket is fel lehetne venni címszónak.⁸ A könyvet mutató, a Föld országai hivatalos és fontosabb nyelveinek felsorolása, valamint a főbb írásrendszerek bemutatása zárja. A belső borítón a Föld, illetve Európa nyelveit megjelenítő színes térképeket talál az olvasó, függé-

tyara. Az első magyar nyelvű lexikon a világ nyelveiről. *Népszabadság*. 1999. május 6. 11. old.; Hárs Ernő: Hadüzenet a zürzavarnak. *Élet és Irodalom*. 1999. november 12. 15. old.; Szathmári István: Hány nyelv van a világon? A világ nyelvei című lexikonról. *Forrás* 32 [2000] 4, 91–94. old.) készült; valamint egy recenzio uralista szemzőgéből (Fejes László, Tillingner Gábor: Uráli szócikkek az *A világ nyelvei* című kötetben), mely az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapján olvasható (kalandos történetével együtt): <http://nytud.hu/~fejes/vny.htm>

6 ■ Ennek szellemében az idegen szavakat, népeveket általában kiejtés szerint írja, s kerülül a nyelvészeti átirásokat.

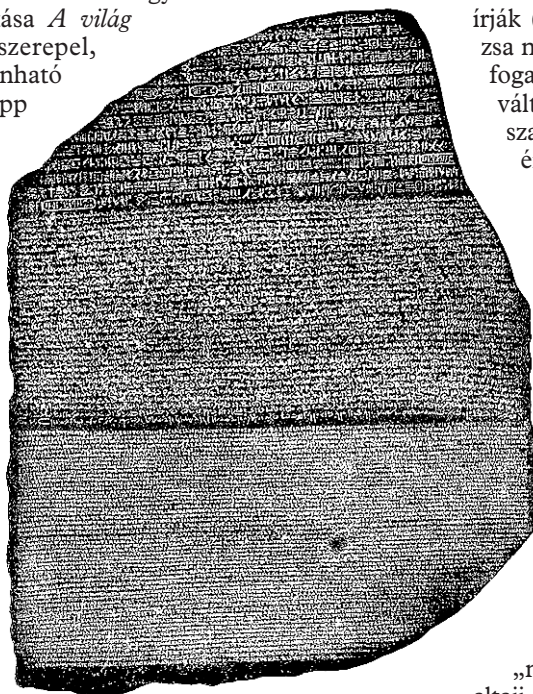
7 ■ Fodor művében két helyen is példát hoz arra, hogy az eltérő antropológiai típusból a szakemberek nyelvcsereére kezeltettek (a lappok [51. old.] és a kirgizek esetében – utóbbiak valamilyen paleoszibériai nyelvet cseréltek volna le, 62. old.). Nem tartjuk érdektelenné megjegyezni, mivel az antropológiai típusok és a nyelvek közötti megfelelések szinte sohasem egy az egyben aránylanak egymáshoz (amint Fodor is hangsúlyozza: 23. old.), az ilyen elméletekkel akkor is óvatosan kell bánni, hogyha bevettnek számítanak (mint például jelen esetekben).

8 ■ Fodor állítása szerint az eszperantó egyeseknek már anyanyelvük is (260. old), amihez Varga-Haszonits Zsuzsa is csatlá-

lékként pedig Amerika nyelvi térképeit (Orosz László, illetve Siposs András munkája) és a hasonló témájú munkák felsorolását.⁹ A könyvben számos, zavaró nyomdahiba található.¹⁰

Az előszóban Fodor elmondja, hogy e könyv az említett, Antal, Csongor és Fodor jegyezte munka felújított és átdolgozott kiadása, mely „jelentékenyen támaszkodik” a Fodor szerkesztésében megjelent, ugyancsak említett *A világ nyelvei* című műre. Ez a megoldás valóban kézenfekvő lenne. Csakhogy a jelen kötet legtöbb téves állítása *A világ nyelvei*ben még helyesen szerepel, amiből az a következtetés vonható le, hogy Fodor nem különösképp támaszkodott a maga korábban szerkesztette munkára – bár annak viszonylag kevés hibás állítását igen jó arányban sikerült átvennie. Mi több, legtöbb tévedése már a szerzőtriász idézett munkájában is helyesen szerepel. A továbbiakban ezeket jelzem is. *A világ nyelvei* helytelen állításait is idézem, abban bízva, hogy ez ösztönözheti annak még megírásra váró teljes értékelését (s hibajegyzéke összeállítását).

A nyelvek rokonsága című fejezetben szabatos ismeretetés található arról, hogyan (nem) húzható meg a határ nyelv és nyelvjárás között nyelvészeti eszközökkel. Ezt szem előtt tartva, két megállapítással mégis vitába szállnánk: a rosette-i kőről nehezen lehet azt állítani, hogy háromnyelvű (149. old.).¹¹ Rajta a görögön túl a démotikus és a hieroglif írásjelek egyazon nyelv két,

kozik: „néhány ezer embernek a (második) anyanyelve” (Eszperantó. In: Fodor: *VNy.* 354. old.), sőt ő elmagyarazza, ez miképp lehetséges: azonos nyelvű, de otthon eszperantóul beszélők gyermekei, vagy eltérő nyelvű, ezért eszperantóul kommunikáló szülők gyermekei. A recenszens szeretné kifejezni súlyos elméleti és gyakorlati kételyeit, illetve hiteltlenkedését e kérdésben.

9 ■ Innen hiányzik Antal idézett műve. Talán érdemes lett volna a 4. jegyzetben felsorolt, magyar nyelvű munkákat is felvenni e listába.

10 ■ Veláris i helyett kétszer palatális i szerepel a török igeragozásnál (59–60. old.); *aljaniott* (62. old.); *nurisztáni* a nürisztáni helyett (87. old.); *makedon* a makedón helyett (95. old, vö. Henry George Liddell, Robert Scott, Sir Henry Stuart Jones: *A Greek-English Lexicon*. Clarendon Press, Oxford, 1996. 1074. old.); *vátozat* a változata helyett (121. old.); *pélául* (127. old.); *melléjelek* (134. old.); *elgfontosabb* (235. old.); *siita* a siita helyett (250. old.); *táblzatok* (299. old.). A „Kr. u. 9. sz.” felirat az ószivál alól a porosz alá csúszott, a helyes „Kr. u. 15–16. sz.” helyett (128. old.). Fodor a galego nyelvet – galego helyesírás szerint – következetesen egy l-lel írta (pl. 104. old.), kivéve a 97. oldalon, ahol kettővel: itt vagy a spanyol névváltozatot használta (csak nem tüntette fel), vagy nyomdahiba. Valószínűleg nyomdahiba, hogy

egyidejűleg használt változatát takarják (a démotikus, illetve az új-közép-egyiptomit): bizonyos fokig diglossziában élő népességről van szó.¹² A másik a tádzsik nyelv státusa. A tádzsik tulajdonképpen a perzsa helyi nyelvjárása, amely fonológiailag és morfológiailag kicsit gazdagabb, mint a modern újperzsa.¹³ Kérdés, ez feljogosít-e arra, hogy külön nyelvnek tekintsük. Fodor szerint a tádzsikot a szovjet korszakban külön nyelvvé emelték (88. old.). Bár van önálló állama, cirill betűkkel írják (nem arabbal, mint a többi perzsa nyelvjárást), és – pontosabb megfogalmazásban – irodalmi nyelvvé vált Tádzsikisztán területén a húszas években¹⁴ (ezek a klasszikus érvek egy nyelv önállósága mellett), a rendkívüli hasonlóság miatt talán mégis jobb lenne őket egy nyelv változatainak tekinteni.

Fodor ismerteti a nyelvek osztályozásának (genetikus rokonság, nyelvtipológia, areális nyelvészet) és a történeti nyelvészetnek a legalapvetőbb módszereit és fogalmait. Folyamatosan hangsúlyozza, hogy hangtörvények híján (13–15. old.) nem beszélhetünk rokon nyelvekről. A hangtörvényeket felmutatni nem tudó nyelvcsoportokat nem is illethi „nyelvcsalád” elnevezéssel, ezért altaji (55. old.) és kaukázusi nyelvekről (153. old.), s nem nyelvcsaládokról beszél.

Am nem következetes: a sino-tibeti nyelveknél sem ismertek a hangtörvények (159. old.), mégis nyelvcsaládnak nevezi őket; akárcsak a paleoszibériai nyelveket (170–173. old.). Az utóbbi esetben ez soha fel sem merült, mivel a megnevezés nem genetikus,

a bolgárok a VI. században alapítanak államot Bulgáriában (132. old.), mivel a 70. oldalon már helyesen írja: a VII. század végén. A görög-latin írás fejlődését bemutató táblázatban (302. old.) a modern latin írást (és rokonait) nyilván nem a szicíliai (értsd: siculus) ábécéből, hanem a latinból akarta levezetni, csak a vonal elcsúszott. Egy ilyen elcsúszás miatt válik az örmény írás a szláv nyelvek írásainak ősvé. Ugyanitt az írás neve nem „lidia”, hanem lyd, rosszabb esetben lydiai (ehhez lásd lentebb).

11 ■ Noha Takács Gábor: Egyiptomi. In: Fodor: *VNy.* 318. old. (a továbbiakban: Takács: *Egyiptomi*) szintén ezt állítja.

12 ■ Friedrich Junge: *Sprache. Lexikon der Ägyptologie* 5 (1983–1984), 1189–1193. col., kül. a 2. táblázat (mely magyarázza a „bizonyos fokig” megszorítást).

13 ■ Rüdiger Schmitt (Hrsg.): *Compendium Linguarum Iranicarum*. Reichert, Wiesbaden, 1989 nem tekinti önálló nyelveknek. Gilbert Lazard (Le persan. In: *uo.* 264. és 289–290. old.) tárgyalja a különbségeket, s végül azt mondja, tekinthetjük őket két önálló nyelvnek, melyek különösen közel állnak egymáshoz.

14 ■ Nyitrai István: Tádzsik. In: Fodor: *VNy.* 1369. old. Az újperzsa alapul szolgáló helyi nyelvjárása, a buharai már feltehetőleg a klasszikus perzsa korában is különbözött, még ha alapvetően csak beszélt formája létezett is.

hanem etnogeográfiai alapú¹⁵ – a jukagir és a gilják (nyivh) egyébként nem tartozik a jenyiszeji nyelvek közé (173. old.), önálló tagjai a paleoszibériai csoportnak.¹⁶ Máshol tagadja a hangtörvények meglétét, pedig már hosszú ideje ismertek, mint a csádi nyelvcsalád és az afroázsiai nyelvcsalád között. Sajnos a kép nem ilyen egyszerű. A világos hangtörvényekkel rendelkező nyelvcsaládok (például indoeurópai, uráli) és a pusztán földrajzi, etnográfiai fogalmakként létező nyelvek (például paleoszibériai nyelvek) kategóriája tulajdonképpen egy skála két végpontja: felfelé haladva először olyan nyelvcsoporthoz találkozunk, ahol számos morfológiai (és feltételezhetően lexikai) egyezés valószínűsíti a nyelvrokonságot, de hangtörvények nélkül, s ahol még az egyes tagok besorolása se biztos (mint például a sino-tibeti). Egy következő szintet képvisel például az afroázsiai nyelvcsalád, ahol a tekintélyes mennyiségű morfológiai és lexikális egyezés teszi kikerülhetetlenné a rokonság feltételezését, de a hangtörvények – a vokalizmus rekonstruálásának közismert problémái miatt – voltaképp a mássalhangzókra korlátozódnak; így viszont, mivel nem tartalmazhatnak pontos környezetleírásokat, csak mássalhangzó-megfeleléseknek tekinthetők, és ezért – a tudományos hipotézis valószínűsége szempontjából – félúton helyezkednek el az indoeurópai nyelvcsalád és a sino-tibeti nyelvek között.

A hangtörvényekről Fodor ugyanakkor azt állítja: „nem kivétel nélküliek, mint a természeti törvények, különféle hatások következtében eltérhetnek a szabályosabb alakoktól. Ilyen hatást fejthet ki az idegen nyelvből átvett szóalak.” (14. old.) Ez megbocsáthatatlan tévedés egy nyelvész tollából. A hangtörvények kivétel nélküliek, az adott szabálynak el kell számolnia minden, hatókörébe eső adattal, s ha a szabályt valamely adat megsérti, és ez más nyelvi törvényszerűség alapján nem magyarázható meg, akkor a szabály érvénytelen. Kizárólag ez a módszertani szigor teszi lehetővé, hogy elkülönítsünk a hangváltozás mellett olyan, a nyelvi változást meghatározó jelenségeket,

mint például a kölcsönzés.¹⁷ Ez az úgynevezett „újgrammatikus kiáltvány”¹⁸ óta (1878) a történeti nyelvészet alapelve – ez teszi tudománnyá, kizárva a szubjektivitást és a csapongó fantáziát. Azaz a hangtörvények pontosan ugyanúgy működnek, mint a természeti törvények, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen felállításuk is a természettudományos kutatásban megszokott módszereket követi: a megközelítés hipotetikus-deduktív jellegű. Vagyis némely adatok alapján felállítjuk a hipotézist, levonjuk a következményeit (dedukció), melyeket folyamatosan tesztelünk a rideg tényekkel (s ha szükséges, módosítjuk a hipotézist).¹⁹ A hangtörvények kiválóan formalizálhatók, „matematikai” képletekbe önthetők: „A-ból B lesz, kivéve, ha A ilyen és ilyen fonológiai környezetben állt, mert akkor C.” Azaz, vannak látszólagos kivételek, ám azok ugyanúgy szabályokba foglalhatók (úgynevezett szabályos kivételek). S ha egy szó mégis megsérti a szabályt, akkor jövevénytörvény az adott nyelvben. Egy jövevénytörvény nem fejt ki hatást, nem módosít hangtörvényeket! Fodor példája az újfelnémet *Pelz* „szörme, bunda”: latin *pellicia* (s nem *pelcium*, mint Fodornál, 14. old.²⁰). A latin *p*-nek szó elején a felnémet *f* felel meg (a ténylegesen rokon *Fell* szóban az is van²¹), itt mégis *Pelz* áll. De a *Pelz* alakból nem az következik, hogy a hangmegfelelés szabálytalan, hanem az, hogy a *Pelz* jövevénytörvény, mégpedig természetesen a latin *pelliciából*.²²

Van más sajátos nyelvészeti megállapítása is. Például, hogy az ind nyelveket a nyelvtani rendszer egyszerűsödése jellemzi (83. old, akárcsak a walesit az „ókelta”-hoz képest, 112. old.). A nyelvek (és nyelvtani rendszerek) sem nem egyszerűsödnek, sem nem bonyolódnak, hanem *változnak*.²³ És nem lehetnek visszamaradottak sem, amint azt Fodor egy helyütt a balti nyelvek egy korábbi fázisáról megállapítja („A balti népek viszontagságos történelme következtében nyelveik fejlődése igen egyenetlen és sokáig visszamaradott volt”, 128. old.).²⁴ Azt sem látjuk be, mitől lenne a mezopotámiai ékírás nehézkes és pontatlan (145. old.): nekünk, latin ábécével íróknak minden

15 ■ Irina Nykolajeva: Paleoszibériai nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 1160. old. Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 193. old. helyesen.

16 ■ Nykolajeva: *i. m.* 1161. old; uő: Jukagir. In: Fodor: *VNy*. 643. old; uő: Nyivh. In: Fodor: *VNy*. 1059. old. Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 195. old. helyesen.

17 ■ Theodora Bynon: *Történeti nyelvészet*. Osiris, Bp., 1997. 35. old. Helyesen Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 8–12. old.

18 ■ Hermann Osthoff, Karl Brugmann: *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen I*. Hirzel, Leipzig, 1878. III–XX. old., kül. XIII–XV. old.

19 ■ Vő. Karl R. Popper: *A tudományos kutatás logikája*. Európa, Bp., 1997.

20 ■ Karl Ernst Georges: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Hahn, Hannover–Leipzig, 1913–1918. I. 1542. old.

21 ■ Friedrich Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2002²⁴. s. v.

22 ■ A standard német etimológiai szótárban ennek megfelelően a fentebb ismertetett megoldás olvasható (Kluge: *i. m.* s. v.). Az átadás körülményeiről még a következő mondható el: ha az alemann, bajor vagy keleti frank nyelvjárások közvetítették a német nyelvbe, akkor ez csak a II. mássalhangzó-eltolás vég-

bemenetele (e nyelvjárások esetén kb. a VI. század) után következhetett be, különben *†Pfelz* alakot kaptunk volna (Hutterer: *GNy*. 222–223. old.) (a többi nyelvjárásban ugyanis ez a hangváltozás nem ment végbe). De mivel csak a X. századtól adott, valószínűleg igen kései jövevénytörvény. A példa egyébként Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 12. oldaláról származik (átvette Antal: *i. m.* 29. old. is) – amit mutat, hogy a latin hangalak ugyanúgy rossz, mint Fodoré –, azonban ott a magyarázat helyes.

23 ■ Minthogy nincsenek sem egyszerű, sem pedig bonyolult nyelvek, vő. Nádasy Ádám: „Egyszerű” és „bonyolult” a nyelvekben. In: Kálmán László, Nádasy Ádám: *Hárompercesek a nyelvőről*. Osiris, Bp., 1999. 132–133. old.

24 ■ Kálmán László: „Fejlettebb” és „kevésbé fejlett” nyelvek. In: Kálmán, Nádasy: *i. m.* 131–132. old.

25 ■ A leníció (lenizáció) mássalhangzó-változás, amelyre az artikulációs energia meggyengülése jellemző (Helmut Glück [Hrsg.]: *Metzler Lexikon Sprache*. Metzler, Stuttgart – Weimar, 2002. 404. old.), ilyen például a mássalhangzók magánhangzók közötti réshangúsodása, melynek következtében lép fel (de csak történetileg) – azokban a nyelvekben, ahol a szabály szóhatárt is átlépett – a szőkezdő mássalhangzó váltakozása (például az írben). – *A világ nyelveiben* a szakkifejezések magyarázatát szintén Fodor István állította össze. A lenícióról a követ-

bizonyal nehézkes, de Mezopotámiában majd háromezer évig tökéletesen megfelelt. Másrészt meglehetősen kevés írásrendszer van, mely fonológiailag pontos lenne. A leníció és a szókezdő mássalhangzóváltkozás pedig nem szinonim fogalmak (110. és 227. old.).²⁵ A dargi *iddil id vitaj* „ő öt megverte” mondat elemzésében, ha az *iddil* „ő” ergativusban áll, akkor az *id* „öt” nem nominativusban (153. old.), hanem absolutivusban. Épp az az ergatív nyelvek lényege, hogy a tranzitív ige tárgya és az intranszitiv ige alanya egy morfológiai kategória, melyet absolutivusnak neveznek, szemben a nominatív-akkuzatív nyelvek nominativusával, ahol mindkét igitípus alanya azonos morfológiai kategóriájú.²⁶ Így „a mondat tárgya ragtalan alany lesz” megállapítás (19. old.) félrevezető. Mellesleg a hangszalagzárhang jele ’ és nem ʻ, mivel az zöngés faringális réshang (190. old.).

Mielőtt rátérnénk az egyes nyelvekre, néhány további, más jellegű tévedést kell kiigazítani. Fodor állításával ellentétben (117. old.) az első orosz államot nem a Rurik testvérek alapították, és nem Kijevben. Az úgynevezett orosz őskronika (helyesebben, a kezdősorai nyomán: *Poveszty vremennih let*) tanúsága szerint 862 körül hívták be a némiképp mitikus varég Rurikot és testvéreit, Szineuszot és Truvort, ám Rurik Novgorodban lett fejedelem, míg Kijevben kiséretének egy tagja, Aszkold. Az orosz állam megalapítása sem az ő nevéhez fűződik, hanem Oleg fejedelméhez (879–912), aki 882-ben Novgorodból kiindulva elfoglalta Kijevet, megölvén az ott uralkodó Aszkoldot és Dirt, így teremtve meg a Kijevi Ruszt.²⁷ Az utolsó (független) skót király pedig nem IV. Jakab (megh. 1513) (112. old.), hanem a dédunokája, VI. (Angliában I.) Jakab (1567–1625), akinek jogára alatt egyesült Anglia és Skócia 1603-ban.²⁸ Rejtély, mire vonatkozik „a Kr. e. VIII. században keletkezett három klasszikus eposz, a Mahábhárata, Rámájana és Bhágavata” (83. old.) mondatban az utolsó tag: az ekkori Bhágavad-gítá („A magasztos szózata”) közismerten a Mahábhárata eposz egy része; a Bhágavata-pu-

rána pedig egy X. század körül keletkezett szanszkrit legendagyűjtemény.²⁹

AZ EGYES NYELVCSALÁDOK, NYELVEK

Térjünk át most az egyes nyelvcsaládokra. Magától értetődő, de nem árt hangsúlyozni, hogy egy nyelvészről sem várható el, hogy a világ összes nyelvéhez értsen (se a szerzótől, se a recenzensétől). A recenzens így értelemszerűen a szakterületén, az indoeurópai nyelveken (némi kitekintéssel az afroázsiai nyelvekre) méri le, mennyire naprakész és pontos a munka.

Az indoeurópai alapnyelv leírásában több a tévedés, mint a helyes megállapítás. Komoly tévedés, hogy az alapnyelv magánhangzórendszere egyszerű volt, s csupán az *a e i o u* magánhangzókból állott (80. old.). Ezzel szemben a felsorolt magánhangzók hosszú párjai is fellelhetők voltak, továbbá legalább hat diftongus (**ay *aw *ey *ew *oy *ow*).³⁰ Bár az alapnyelvben zöngés hehezetes zárhangsor valóban volt (**b^h *d^h *g^h*), zöngétlen párjaik (*p^h t^h k^h*) nem léteztek, így az sem állítható, hogy csak az indiai nyelvek őrizték volna meg őket (80. old.).³¹

Fodor szerint az alapnyelvet (akárcsak az ógörögöt) az erősségi és a zenei hangsúly egyaránt jellemezte, ami csak néhány mai nyelvben őrződött meg (horvát, szlovén, litván, lett, svéd, norvég; 80. és 18. old.). Ennek megítéléséhez először is tudni kell, hogy a hangsorokra még két további szint rakódik rá: a hangsúly és a hanglejtés.³² Minden hangsúly tartalmaz egy nyomatóki és egy hangmagassági elemet,³³ így az „erősségi” és „zenei” hangsúly megkülönböztetésének nincs értelme. A Fodor által említett nyelvek úgynevezett tonális nyelvek, ahol minden egyes szóhoz egy fonéma értékű hangmagassági elem, a tónus kapcsolódik – de ez már a hanglejtés dimenziója.³⁴ Vagyis itt két különböző jelenségről van szó, ráadásul ezekben a nyelvekben a tonalitás bizonyíthatóan másodlagosan alakult ki, nem az alapnyelvből örökölték.

kezőket írja: „kelta nyelvekben szó elején bekövetkező mássalhangzóváltkozás bizonyos helyzetekben, például zöngés zárhangból réshang válik” (1665. old.). Mint láthattuk, a jelenség nem kelta, hanem fonológiai, és nincs a szó elejéhez kötve. A kelta jelenségnek ehhez csak történeti sikon van köze.

26 ■ Vö. Robert M. W. Dixon: *Ergativity*. University Press, Cambridge, 1994. 1. old. A kutatás kezdetén valóban nominativusnak is hívták az absolutivust, sok más mellett, de már régen kizárólagossá vált ez a megnevezés, lásd Jonathan Seely: *An Ergative Historiography*. *Historiographia Linguistica* 4 (1977) 191–206. old.

27 ■ Font Márta et al.: *Oroszország története*. Maecenas, Bp., 1997. 14–17. old.; Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Blassi, Bp., 1998. 14. és 28. old.; Mihail Heller: *Orosz történelem I. Az orosz birodalom története*. Osiris–2000, Bp., 1996. 13., 19–20. old. Az állam tényleges megteremtése csak I. Vlagyimir (980–1015) nevéhez fűződik.

28 ■ John E. Morby: *A világ királyai és királynői. Az idők kezdetétől napjainkig*. Maecenas, Bp., 1991. 110. old.

29 ■ Vekerdi József: *Bhágavad-gítá*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon I*. Akadémiai, Bp., 1970. 904. old.; uő: *Bhágavata-purána*. In: *uo*.

30 ■ A hosszú diftongusok megléte bizonytalan. Minderre lásd Manfred Mayrhofer: *Lautlehre. Segmentale Phonologie des In-*

dogermanischen. In: Jerzy Kurybicz, Manfred Mayrhofer: *Indogermanische Grammatik I.2*. Winter, Heidelberg, 1986. 168–175. old. Michael Meier-Brügger: *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2002⁸. 76–95. old.

31 ■ A szanszkrit zöngétlen aspiráták vagy az alapnyelvi zöngétlen zárhangok és a **h*, kombinációjának reflexei (ahol a **h*, nem aspiráció, hanem egy laringális fonéma), vagy az alapnyelvi **s* utáni zöngés aspiráták zöngétlen allofónjainak fonemizálódásai, lásd Mayrhofer: *i. m.* 91–93., 98–99. old.; Meier-Brügger: *i. m.* 117–118., 125. old.; vö. Helmut Rix: *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1976. 84–85. old. (továbbiakban Rix: *HGG*).

32 ■ Kenesei István (szerk.): *A nyelv és a nyelvek*. Corvina, Bp., 2000⁴. 75. old.

33 ■ Kassai Ilona: A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai, Bp., 2001². 658–659. old. Vö. Nádasy Ádám: A hangsúly mibenléte. In: Kálmán, Nádasy: *i. m.* 60–61. old.

34 ■ Kenesei: *i. m.* 76–77. old.; Jacques Durand, Siptár Péter: *Bevezetés a fonológiába*. Osiris, Bp., 1997. 126. old.; Kálmán László: Tonális nyelvek. In: Kálmán, Nádasy: *i. m.* 139–140. old.

Az alapnyelv jellemzőjeként említi Fodor a prepozíciókat (80. old.). Az alapnyelvben azonban ezek posztpozíciók voltak, s míg egyes nyelvekben (például tokhár, hettita, umber) részben azok is maradtak, másokban (például germán nyelvek, latin) másodlagosan prepozíciókká váltak.³⁵

Ami az indoeurópai alapnyelv külső kapcsolatait illeti, Fodor nagyon helyesen elzárkózik a nosztratikus elmélettől (140. old.).³⁶ Megemlíti (29. old.), hogy felmerült az uráli és az indoeurópai alapnyelvek kapcsolatának lehetősége is. Most tekintsünk el attól, hogy B. Collinder 1934-es munkáját tekinti hivatkozási alpnak,³⁷ inkább emeljük ki azt a tényt, hogy mindössze 6 (esetleg 7) olyan alapnyelvi szó van, mely hasonlóan nevezhető,³⁸ ugyanakkor hangtörvények nem állapíthatók meg (amit Fodor is hangsúlyoz), ráadásul, tesszük már mi hozzá, az alapnyelvek gyökereiben eltérő fonológiája és morfológiája közötti különbség áthidalhatatlannak mutatkozik. Minthogy a számok abszolút értéke természetesen semmitmondó, nézzük meg a teljes rekonstruált szókincshez viszonyított arányukat. Az uráli, illetve finnugor alapnyelvre 1000–1200 tőszó, az indoeurópaira ennek legalább kétszerese rekonstruálható³⁹ – aminek kb. 0,6%-a, illetve 0,3%-a lenne azonos. Ez igen sovány eredmény. Elég nagy a matematikai esélye annak, hogy két, egyáltalán nem rokon nyelv között ilyen nagyságrendű lexicális „egyezést” találjunk.⁴⁰ Arra pedig, milyenek ezek a „hasznos” szavak, vegyük Fodor két példáját (mind egyes szám alanyeset): indoeurópai */h₁neh₃-m/ „név”: uráli */nimel/ „ua.” (ahol a */h₁/ és */h₃/ kö-

zelebről meg nem határozható torokhangok és a szó belső képzés egy */h₁neh₃-/ tőből); indoeurópai */wod-r/ „víz”: uráli */wetel/.⁴¹ Ennek alapján meglepő következtetés, hogy a két ősi nép között évezredekkel ezelőtt szorosabb kapcsolat volt.⁴² Az ilyen típusú összehasonlítgatásokhoz máig megszívlelendő tanulságokkal szolgálnak épp Fodor egyik leghíresebb munkájának módszertani elemzései.⁴³ Ezek után kegyelmes meglepetés, milyen gondosan ügyel arra, hogy a máig eldöntetlen őshaza-kérdésben az összes, reális szóba jövő elméletet feltüntesse (82. old.).

Az indoeurópai nyelvek belső tagolódásának bemutatására Fodor Schleicher klasszikus családfáját választja (81. old.), ami azért szerencsétlen lépés, mert az anatóliai nyelveket és a tokhárt akkor még fel sem fedezték, az örményről pedig úgy vélték, iráni nyelv stb. Bár a belső rokoni kapcsolatok folyamatos vita tárgyát alkotják, egy naprakészebb családfát kellett volna mégis inkább közölnie, ez idő tájt Gamkrelidze és Ivanov modellje a legjobb (bár közelről sem hibátlan).⁴⁴

Fodor idézi az indoeurópai nyelvek klasszikus, bár ma már egyre kevésbé használatos kentum-szatem felosztását, ami alapnyelvi dialektusokat különítene el (80. old.). Csakhogy a „kentumosodás” vagy „szatemosodás”, ha lezajlott egyáltalán, az egyes nyelvek/ágak saját történetében zajlott le, következésképp e tekintetben nem beszélhetünk alapnyelvi dialektusokról sem.⁴⁵

A nyelvcsalád ágainak ismertetésekor két sajátos elnevezésű és összetételű ág tűnik szembe (80. old.):

hogy az a kijelentés, miszerint a balti-szláv nyelvi egységet a legtöbb kutató elveti (127. old.), kissé elhamarkodott lépés, a különböző nézetek áttekintéséhez lásd Bojtár: *i. m.* 58–63. old.; Rainer Eckert, Elvira-Julia Bukevičiūtė, Friedhelm Hinze: *Die baltischen Sprachen. Eine Einführung*. Langenscheidt, Leipzig et al., 1994. 36–39. old. A legtöbb kutató, ha többet nem is, de közel rokon nyelvjárásokat tételez fel.

45 ■ Emlékeztetőül: az alapnyelvi palatális, veláris és labioveláris tektális sorokból a kentum nyelvekben az alapnyelvi velárisok és palatálisok estek egybe, míg a szatem nyelvekben az alapnyelvi velárisok és labiovelárisok (Meier-Brügger: *i. m.* 130. old.). Egy ellenpélda Fodor állításához: az alapnyelvi fázist követő protoanatóliaiban még mindhárom sor érintetlen volt (tehát se nem kentum, se nem szatem), sőt a protoanatóliaiból kifejlődő luviaban a három sor továbbra sem esett egybe, de testvéryelve, a hettita kentum nyelv alakult (H. Craig Melchert: *Anatolian Historical Phonology*. Rodopi, Amsterdam–Atlanta, 1994. 251–252. old.; a továbbiakban Melchert: *AHP*; az anatóliai ágról lentebb). Vö. Meier-Brügger: *i. m.* 129–131. old.; Johann Tischler: *Hundert Jahre kentum-satem Theorie. Indogermanische Forschungen* 95 (1990) 63–98. old. További ellenérvekhez lásd Mayrhofer: *i. m.* 104–106. old.

46 ■ Általánosan lásd H. Craig Melchert: *Anatolian*. In: Françoise Bader (éd.): *Langues indo-européennes*. CNRS, Paris, 1994. 121–136. old.; térképre vetítve lásd Norbert Oettinger: *Kleinasien. Sprachen. Der Neue Pauly* 6 (1999) 557–558. col.

47 ■ A fordulat a következő munkához köthető: John David Hawkins, Anna Morpurgo Davies, Günter Neumann: *Hittite Hieroglyphs and Luwian. New Evidence for the Connection. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Phil.-hist. Kl.* 1973/6.

48 ■ Indogermán mivolta 1936 óta bizonyos (Piero Meriggi: *Der indogermanische Charakter des Lydischen*. In: Helmut Arntz [Hrsg.]: *Germanen und Indogermanen. Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur. Festschrift für Herman Hirt II*. Winter, Heidelberg, 1936. 283–290. old.), anatóliai jellegére a bizonyítékok folyamatosan gyűltek, de Alfred Heubeck 1969-es összefoglalása óta

35 ■ Olav Hackstein: *Präverb, Post- und Präposition im Tocharischen*. Ein Beitrag zur Rekonstruktion urindogermanischer Syntax. *Tocharian and Indo-European Studies* 7 (1997) 35–60. old.

36 ■ Az orosz és amerikai nyelvészek által képviselt, bizonyítatlan elmélet szerint az Óvilág számos nyelvcsaládjára egy még nagyobb nyelvcsalád részét alkotná – abban, hogy kik tartoznának e nyelvcsaládba, az elmélet híveinek nem sikerült meggyezniük.

37 ■ Károly Rédei: *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. ÖAW, Wien, 1986 (SbÖAW 468.) helyett.

38 ■ *Uo.* 40–43. old.

39 ■ Bereczki Gábor: *Urali nyelvek*. In: Fodor: *VNy.* 1498. old. A standard – de már megjelenésekor is konzervatív – Pokornyszótárban (Julius Pokorny: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Francke, Bern–München, 1959) 2044 darab gyök található (Norman Bird: *The Distribution of Indo-European Root Morphemes. A Checklist for Philologists*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1982 számítása szerint). A Pokornyt felváltani szándékozó munkák még előkészületben vannak, így pontos, modern számadat nem adható. A lényeg ugyanis a nagyságrend.

40 ■ Nagyságrendileg ilyen arány mutatható ki, például, az afroázsiai hausza és az indoeurópai német nyelv között lásd F. W. Parson táblázatát: A. N. Tucker: *Philology and Africa. Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20 (1957) 550. old.

41 ■ Károly Rédei: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai, Bp., 1991. I. 305. és 570. old.

42 ■ Antal, Csongor; Fodor: *i. m.* 116. old. és Antal: *i. m.* 49. és 82–83. old. is elutasítja.

43 ■ *A Fallacy of Contemporary Linguistics. J. H. Greenberg's Classification of the African Languages and His „Comparative Method”*. Buske, Hamburg, 1982. 65–97. old. (a továbbiakban Fodor: *Fallacy*).

44 ■ Thomas V. Gamkrelidze, Vjačeslav V. Ivanov: *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture I–II*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 1995. 363. old. Itt jegyzendő meg,

a „hettita ág”, illetve az „ókori balkáni és kis-ázsiai (anatoliai), igazoltan vagy feltehetően indogermán nyelvek”. Ez utóbbit a kifejtés azért szerencsére szétválasztja. A hettita ágról azt állítja, hogy a hettita az egyetlen tagja, amelynek egy változatát hieroglif írással írták (90. old.). Önmaga is ellentmond ennek, amikor a „luviai”, „líkiai” és sidéi nyelvről úgy véli, hogy a hettita rokonai (91. old.). Mindezek tetejébe hozzáfűzi, hogy a „lídiai” nyelv valószínűleg indogermán, a sidéi írás pedig nincs teljesen megfejtve, akárcsak a káriai, amely nem bizonyosan rokona a hettitának és a luvinak (uo.). Le kell szögezni, hogy Fodornak a hettitáról és rokonságáról alkotott képe teljesen téves, évtizedek óta elavultnak számít.

Az indoeurópai nyelvcsaládnak ezt az ágát „anatoliai nyelveknek” hívják.⁴⁶ Ide tartoznak az i. e. II. évezredben beszélt hettita, palái (e nyelvet Fodor csak megemlítette) és luvi nyelvek. A luvi nyelv (melyet még az i. e. I. évezred első évszázadaiban is beszéltek) rögzítésére a lukik egy általuk kifejlesztett hieroglif írást használták, míg a hettiták emellett az ékírást is. Nyelvi különbséget a kétféle írás nem jelent. A hieroglif luvit régen, tévesen, hieroglif hettitának hívták, de 1973-ban az írás végleges megfejtése nyomán kiderült, hogy egy luvi nyelvváltozatról van szó.⁴⁷ Az első évezredben az ebbe az ágba tartozó nyelvek közül a lydöt⁴⁸ beszélték és a luvihoz közeli dialektusokból kialakult lyköt (két nyelvjárás: A és B [„milyasi”]), kárt, sidéit és pisidiait, melyek írását már egy évtizede sikerült megfejteni.⁴⁹ Besorolásuk pedig ma már – nem utolsósorban ennek következté-

kétség sem fér hozzá: Lydisch. In: Johannes Friedrich et al. (Hrsg.): *Altkeleinsprachliche Sprachen*. Brill, Leiden-Köln, 1969. 419–424. old.

49 ■ A kár ábécé tisztázása I.-J. Adiego, J. D. Ray és D. Schürr munkásságának eredménye, amit fényesen igazolt az 1996-ban felfedezett kaunosai kár-görög bilingvis szöveg, lásd M. E. Giannotta et al. (eds.): *La decifrazione del cario. Atti del 1° Simposio Internazionale 1993*. Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1994; Wolfgang Blümel, Peter Frei, Christian Marek (Hrsg.): *Colloquium Caricum. Akten der Internationalen Tagung über die karisch-griechische Bilingue von Kaunos 1997*. *Kadmos* 37 (1998); Ivo Hajnal: Die karisch-griechische Bilingue 44* aus Kaunos. Ein erster Augenschein. *Kadmos* 36 (1997) 141–166. old. A sidéihez összefoglalólag: Frank Starke: Sidetisch. *Der Neue Pauly* 11 (2001) 519. col. A pisidiaihoz: Frank Starke: Luwisch. *Der Neue Pauly* 7 (1999) 529–530. col.

50 ■ Harmatta János (Hettita. In: Fodor: *VNy*. 516. old.) csak a sidéit és a pisidiait hagyta ki. Az más kérdés, hogy hozzáfűzi, „figyelemre méltó kísérlet történt annak bizonyítására is, hogy valamikor e nyelvcsoporthoz a Balkán-félszigetre is kiterjedt, és a trák, valamint a pelaszi nyelv is hozzá tartozott”. A figyelemre méltó kísérlet Harmatta egy szakirodalmi hivatkozások nélküli esszéje (Pelaszok, görögök, hettiták. *Antik Tanulmányok* 12 [1965] 77–81. old. = *Das Pelasgische und die alten Balkansprachen*. *Linguistique Balkanique* 9 [1964] 41–47. old.), amely olyannyira hemzseg az önkényes interpretációktól és meghaladott nézetektől, hogy a kutatás tudomást sem vesz róla. A szócikk számos egyéb tévedésének tárgyalása most nem feladatunk. „A világ nyelvei”, „anatoliai nyelvek” címszót nem vett fel, helyette Tegye Imre tollából olvasható egy „Ókori kisázsiai nyelvek” szócikk (1086–1088. old.), ahova a „maradék” anatoliai, illetve helybeli nem indoeurópai nyelv bekerült, mindegyikről négy-öt sornyi, teljes mértékben elavult és szegényes leírással. Tegye nem tudja, hogy a hieroglif hettita – luvi (1087. old.), bár a lydöt, a lyköt és a sidéit helyesen sorolja be (uo.), a kárról szerinte nem bizonyítható, hogy indoeurópai (1088. old.). Azt már Antal,

ben – egyértelmű.⁵⁰ Mielőtt továbbmennénk, egy terminológiai kérdés: minthogy Lydia, Lykia és Kária vidéke az ott élő lyd, lyk és kár népekről lett elnevezve, ezért a nyelvek helyes megnevezése is lyd, lyk és kár, nem pedig a nálunk elterjedt „lydiai/lidiai, lykiai/líkiai” stb., hiszen az olyan, mintha „magyarországi” nyelvről beszélne magyar helyett. Ugyanezért luvi és nem „luviyai”.

Fodor szerint a hettita laringális h-ból következtettek az alapnyelvi laringálisokra, melyek másutt nem maradtak meg (90. old.). Ez az állítás többszörösen téves. Alapnyelvi laringálisokra először de Saussure következtetett 1879-ben a belső rekonstrukció módszerével,⁵¹ ám elmélete mindaddig nem talált széles körű támogatásra, míg fel nem fedezték (1927-ben J. Kuryłowicz és A. Cuny), hogy az 1915-ben megfejtett hettitában e mássalhangzók – részben – megmaradtak a hettita *h* formájában. Tehát nem ebből következtettek, ez csak egy közvetlen bizonyítékot szolgáltatott. S azóta az is kiderült, hogy a laringálisok (részben) a többi anatoliai nyelvben is megmaradtak, sőt az albánban és az örményben is.⁵²

Fodor szerint némelyek a mai iráni nyelvek közé sorolják a dard, másképp nürisztáni nyelveket, úgy mint káfiri, kasmiri, vaszinvéri stb. (87. old.). Valójában a nürisztáni (öt törzsi nyelv a Hindukusban: askun, kati, praszun – ez a vaszinvéri ismertebb neve –, wajgali és tregami) nyelvek az indoiráni nyelvek harmadik ágát alkotják, amelyek másik megnevezése a káfiri.⁵³ A valódi dard nyelvek (például a kasmíri) azonban az ind nyelvek közé sorolandók.⁵⁴

Csongor, Fodor: *i. m.* 44–45. old. is tudta, hogy a hettita, a luvi, a palái és a hieroglif luvi (már így!), mely csak távolibb rokona a hettitának, ugyanazon ág tagjai. A lyk és lyd nyelvet indogermának tartja, a kárról semmit sem tud (168–169. old.).

51 ■ *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipzig, 1879.

52 ■ Lásd Melchert: *AHP* 64–74., 97–98., 211–212., 257–258. old.; Sarah E. Kimball: *Hittite Historical Phonology*. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck, 1999. 379–426. old.; Michaela Zinko: Laryngalvertretungen im Lykischen. *Historische Sprachforschung* 115 (2002) 219–238. old.; John A. C. Greppin: Laryngeal Residue in Armenian. Genetic and Loan Evidence. In: Alfred Bammesberger (Hrsg.): *Die Laryngalthorie und die Rekonstruktion des indogermanischen Laut- und Formensystems*. Winter, Heidelberg, 1988. 181–188. old. és Bardhyl Demiraj: *Albanische Etymologien. Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz*. Rodopi, Amsterdam–Atlanta, 1997. hangtörténeti bevezetőjét.

53 ■ Összefoglalólag lásd Georg Buddruss: Nochmals zur Stellung der Nüristan-Sprachen des afghanischen Hindukusch. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 36 (1977) 19–38. old.; Manfred Mayrhofer: L’indo-iranien. In: Bader: *i. m.* 105–109. old. Fodor szerint (Nürisztáni [!]) nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 1053. old.) a nürisztáni nyelvek közé a basgali [=kati, S. Zs.], vajgali, askun, praszun, vaszinvéri [!] nyelvek tartoznak, amelyeket bizonyos kutatók az iráni és indoárja nyelvek mellett az indoeurópai nyelvek külön ágaként (!) tartanak számon s ez a nézet nem egyöntetűen elfogadott. Charles F. Voegelin, Florence M. Voegelin: *Classification and Index of the World’s Languages*. Elsevier, New York–Oxford, 1978² munkájára hivatkozik, amely azonban teljesen helyesen harmadik indoiráni ágának veszi fel (265–266. old.). Ha pusztán az alapnyelvi tektálisok sorsára támaszkodnánk – amely azonos a nürisztáni nyelvekben és a protoiráiban (Manfred Mayrhofer: *Vorgeschichte*. In: Schmitt: *i. m.* 4. és 6–7. old.) – akkor ez akár igaz is lehetne, de a teljes nyelvi rendszert kell ilyenkor összevetni.

54 ■ Wojtilla Gyula: Dard nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 283. old.

Továbbá a szogd nem óiráni nyelv, hanem közép-iráni (87. old.),⁵⁵ s a közép-iráninak nem szinonimája a pehlevi (uo.), hiszen a középperzsa bizonyos emlékcsoportjait jelöljük ma e szóval;⁵⁶ ennek megfelelően a horezmi, az alán (és a jász) besorolása közép-iráni, de nem pehlevi, hanem keleti közép-iráni, az oszét pedig keleti újiráni (uo.).⁵⁷ Nem szerencsés a szkíta népet szittyaként emlegetni (88. old.), sajátos konnotáció miatt.

Ami a tokhár ágat illeti, nem három nyelvjárása volt (90. old.), hanem csak kettő (tokhár A [„keleti”] és tokhár B [„nyugati”). Thomas Burrow elmélete szerint⁵⁸ a Selyemút mentén elterülő rövid életű Shanshan királyság lakói (vagy egy jelentős részük) a tokhárhoz meglepően hasonló nyelvet beszéltek (ez lenne a harmadik, a „tokhár C”). Elméletét a királyság írásos hagyatékára alapozza, mely gándhári prákrit nyelven íródott, de mintegy ezer személynév s kb. 150 névszó nem ind eredetű. Csakhogy módszeres nyelvészeti vizsgálatok eddig e kérdéskörben nem történtek, annyit tudunk bizonyosan, hogy ezek a szavak nem idek – lehetnek éppen tokhár jövevényszavak is, de akár a környék számos (részben ismeretlen) nyelvéből bármi.⁵⁹ Amíg ezt nem vizsgálják meg, a harmadik tokhár nyelv léte pusztán bizonyítatlan hipotézis.⁶⁰

A tokhárak elnevezésében nem az a lényeg, hogy egy (ujgur nyelvű) buddhista forrás (a Maitreyasamiti-nāṭaka kolofónja) tohri (<twry>) néven nevezi őket (90. old.), hanem hogy ezt hibásan azonosították a görög nyelvű forrásokban tocharoinak nevezett yüeh-chih néppel, amely az i. e. II. század második felében Észak-Afganisztánban telepedett le (amit rólu Tuxaristánnak neveztek el), közülük emelkedtek ki a kusánok, akik egy keleti közép-iráni nyelvet beszéltek, amit ma „baktriai”-nak hívunk.⁶¹ Az a megállapítás, hogy a névszóragozásban az esetek száma nem változott (uo.), szintén téves: az alapnyelvi nyolc esetből három maradt meg az úgynevezett primér

esetekben: nominativus, accusativus (obliquus), genitivus (és a B-ben a vocativus is). Ezen felül létrejött egy szekundér esetsor, ahol az obliquusi alakhoz további ragok járultak: az indoeurópai instrumentalist folytató perlativus, comitativus, causalis (csak a B-ben) és instrumentalis (ez csak az A-ban); valamint az allativus, ablativus és locativus.⁶²

Ami a görög nyelvet illeti, igen súlyos tévedés azt állítani, hogy az ógörög megőrizte a hehezetes zárhangsorból a zöngétleneket (p^h t^h k^h) (92. old.), mivel egyrészt, mint láthattuk, nem volt mit megőriznie, másrészt azok a zöngés aspirátákból alakultak ki a zöngésség elvesztésével.⁶³ Az sem igaz, hogy az i. e. XVIII–XV. században krétai és mykenéi szótagírással írtak (93. old.): A virágkorát az első palotakorszakban (i. e. 1900–1700) élő krétai hieroglifikus írás, majd az ezt némi átfedéssel követő, a középső minószi korban (1625–1450) használt Lineáris A írás nem görög (nyelvük ismeretlen).⁶⁴ A görögök csak a Lineáris B-t használták, az úgynevezett késő minószi II (kb. i. e. 1420–1400) és a késő minószi IIIB (kb. i. e. 1220–1180) kor között.⁶⁵ Az ezzel lejegyzett mykenéi görög nyelvjárás a görög nyelv első időszaka, nem pedig a klasszikus ógörög kor (93. old.),⁶⁶ már csak azért sem, mert a mykenéi görögöt a klasszikus kor görögjéitől többek között jelentékeny hangtani különbségek választják el.

Az albánok eredetéről, noha kiterjedt vita tárgya volt, thrákok-e vagy illírek, manapság nagy valószínűséggel az mondható, hogy a szoros értelemben vett, tulajdonképpeni illírektől (a pliniusi „*Illyrii proprie dicti*”) származnak,⁶⁷ akik egy kicsiny törzsszövetséget alkottak a mai Albánia területén, nem pedig a Balkán északnyugati tengeremlékén (94–95. old.).⁶⁸

Az *Ókori balkáni bizonyítottan vagy feltehetően indoeurópai nyelvek* című fejezet is tartogat néhány érdekességet. Először is a Fodor által idesorolt nyelvek (illír, thrák, dák, makedón, phryg) indogermán mivól-

55 ■ Vö. Schmitt: *i. m.* besorolásával. Helyesen Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 41–42. old.

56 ■ Nyitrai István: Középperzsa. In: Fodor: *VNy.* 772. old.

57 ■ Vö. Schmitt: *i. m.* besorolásával. Helyesen Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 42. és 44. old.

58 ■ Először: Tocharian Elements in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *The Journal of the Royal Asiatic Society* (1935) 667–675. old.

59 ■ Ahogy ezt Stefan Zimmer nem győzi hangsúlyozni: Modern Necromancy, or How to Make Mummies Speak. *The Journal of Indo-European Studies* 26 (1998) 172. old. Ennek megfelelően a mai tokharisták vagy megemlítik (Werner Thomas: *Die Erforschung des Tocharischen [1960–1984]*, Steiner, Stuttgart, 1985. 126. old.; Georges-Jean Pinault: Introduction au Tokharien. *LALIES* 7 [1989] 9–10. old.), vagy még azt sem (például Lambert Isebaert: Le Tokharien. In: Bader: *i. m.* 86–87. old.).

60 ■ A tévedés forrása valószínűleg Harmatta János, aki szintén harmadik tokhár nyelvjárásról beszél (Tokhár. In: Fodor: *VNy.* 1414. old.), ami nem meglepő, hiszen megadott bibliográfiája szerint a tokhár nyelvészetben 1964 óta semmi említésre méltó nem történt (de az alább tárgyalandó megnevezés kérdésében helyesen nyilatkozik). Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 45. old. meg sem említi a „tokhár C”-t.

61 ■ Nicholas Sims-Williams: Bactrian. In: Schmitt: *i. m.* 230. old.; Pinault: *i. m.* 23–25. old.

62 ■ Isebaert: *i. m.* 87–88. old.; Pinault: *i. m.* 71–77. old.

63 ■ Rix: *HGG.* 84–85. old. További forrásaikhoz lásd a szanszkrit zöngétlen aspirátákról fentebb elmondottakat.

64 ■ Günter Neumann: Hieroglyphenschriften I. Kreta. *Der Neue Pauly* 5 (1998) 538. col; uő.: Linear A. *Der Neue Pauly* 7 (1999) 243–244. col.

65 ■ Robert Plath: Linear B. *Der Neue Pauly* 7 (1999) 246. col.

66 ■ Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 47–49. old. helyesen.

67 ■ Shaban Demiraj: L’Albanais. In: Bader: *i. m.* 223. old.; Douglas Q. Adams, James P. Mallory: Albanian Language. In: James P. Mallory, Douglas Q. Adams (eds.): *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Fitzroy Dearborn, London–Chicago, 1997. 10. old. Ugyanígy tévesen Schütz István: Albán. In: Fodor: *VNy.* 46. old.

68 ■ Marjeta Šašel Kos: Illyricum. *Der Neue Pauly* 5 (1998) 940–943. col.

69 ■ Günter Neumann: *Phrygisch und Griechisch*. ÖAW, Wien, 1988 (SbÖAW 499).

70 ■ Ugyanígy tévesen: Schütz István: Makedonok. In: Fodor: *VNy.* 905. old.

71 ■ Ezt irodalmi források alapján már Nicholas G. L. Hammond (Literary Evidence for Macedonian Speech. *Historia* 43 [1994] 131–142. old.) kikövetkeztette, amit a felirat felfedezése erősített meg. A felirat nyelvi elemzése: Laurent Dubois: Une tablette de malédiction de Pella: s’agit-il du premier texte macedonien? *Revue des Études Grecques* 108 (1995) 190–197. old.; Claude Brixhe: Un „nouveau” champ de la dialectologie

tát nem szokás kétségbe vonni. Másodszor, ennek az elnevezésnek semmilyen nyelvtörténeti létjogosultsága sincs, minthogy az ide befoglalt nyelvek igencsak más ágakba tartoznak: a phrygók a görögök közeli rokonai,⁶⁹ a makedón pedig nem vagy egy kentum-indoeurópai nyelv, vagy egy korábban elszakadt görög nyelvjárás (95. old.),⁷⁰ hanem egész pontosan egy északnyugati görög (dór) dialektus. Ezt a régészek által újabban napvilágra hozott feliratok (mindenekelőtt a pellaí átoktábla) döntötték el.⁷¹ Minthogy az indogermanisztikában nem szokás a földrajzi alapú beosztás, a kevésbé ismert, nagyobb csoportokhoz nem köthető nyelveket a *Trümmer-* vagy *Restsprachen* fogalom alá gyűjtik be, míg besorolhatóvá nem válnak. Jelenleg ilyen például a thrák (és rokona/nyelvjárása, a dák) és a messapus.

Ide tartozik Fodor azon véleménye, miszerint lehet, hogy a Temes és a Zsil folyónév dák eredetű (96. old.). Csakhogy mind a Temes, mind a Zsil szláv alakokra megy vissza (**Тѣмисѣ* „sötét folyó”; **Зивѣ* „eleven, élénk”, ez utóbbi román közvetítéssel, a határozott névelővel bővítve: > *Жил* > Zsil), ahol az első esetben a szláv felváltotta, míg a másodikban valószínűleg lefordította az eredeti dák alakot (Tibisis; Rhabón).⁷²

A latin nyelv kapcsán a következő téves állításokat olvashatjuk: hangsúlya kötetlen volt, változó szótagokon (97. old.). Ezzel szemben a latin hangsúly kötött mivoltát az úgynevezett paenultima-törvény szabályozta: A hangsúly az utolsó előtti szótagra (paenultima) esik, ha az hosszú (azaz hosszú magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződik), amúgy hátulról a harmadikra (antepaenultima).⁷³ Megállapítja, hogy a latin szórend a magyarhoz hasonlóan szabad (uo.), ám a magyar nyelv szórendje nem szabad, hanem meglehetősen kötött, szabatosabban: a fő összetevők sorrendje nem az összetevők úgynevezett mondatrészi szerepétől, hanem a mondatösszetevők logikai szere-

pétől függ.⁷⁴ A latin szórend ennél jóval problematikusabb. Bár látszólag teljesen szabad, a névszói frázis szintjén olykor komoly megkötéseket mutat.⁷⁵ Valószínű, hogy itt is a mondatösszetevők logikai szerepe a döntő – csak éppen a vizsgálatukra legalkalmasabb teszt, a mondat hangsúlyozása nem vizsgálható, mivel klasszikus formájában holt nyelv.⁷⁶ Az sajátos, hogy Fodor az *ille, illa, illud* mutató névmást⁷⁷ a klasszikus latinban 3. személyű személyes névmásnak tartja (109. old.), holott már az előszóban is szükségét érezte egy latin mondás idézésének. Az az állítás pedig, hogy a román nép és nyelv eredete kérdéses (107. old.), erős túlzás, különösen mivel maga is kifejti, hogy az albán–román nyelvi kapcsolatok miatt a románságnak az albánok többszomszédságában kellett kialakulnia.⁷⁸

Fodor legmeglepőbb állítása, hogy a filiszteusok kelták voltak (109. old.)! A filiszteusok a tengeri népek vándorlása során kerültek a Levantéra (első említésük: i. e. XII. század), régészeti hagyatékuk alapján valahonnan az Égeikumból. Csakhogy ez idő tájt a kelták *ősei* az urnamezős kultúra népességéhez tartoztak, mely az i. e. XIII. században jött létre Franciaország, Svájc és Dél-Németország területén, s amely 1200-tól már Cseh- és Morvaország területét, 1000 körül pedig már a Rajna alsó folyását is elérte.⁷⁹ Ennél még súlyosabb probléma, hogy amit a filiszteusok nyelvéről tudunk, az majdnem a semmivel egyenlő. Mindössze a biblikus szövegben fennmaradt néhány köznévről sejthető (de nem biztos), hogy filiszteus – mindegyikük magyarázatára számtalan, egymást kizáró elmélet született. A fennmaradt filiszteus névanyagban mindössze egy királynév és egy istennőnév nem nyugati sémi. A királynév egy ekroni építéssel maradt fenn (i. e. VII. sz.), <'kyš> formában, amelyet az asszírok ugyanekkor Ikausunak értek, a jóval későbbi maszoréta vokalizáció pedig 'Achišként adta vissza a nevet a Bibliában. Mindebből egy eredeti *Achaios királynév rekonstruálható⁸⁰ – s ha lehet

grecque: Le Macédonien. In: Albio C. Cassio (a cura di): *Katà diálekton. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Graeca, Napoli – Fiaiano d' Ischia, 25–28 settembre 1996. AI-ON. Sezione Filologico-Letteraria* 19 (1997) 41–71. old. Vö. még Claude Brixhe, Anna Panayotou: Le macédonien. In: Bader: *i. m.* 205–220. old.

72 ■ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai, Budapest, 1988. II. 632. és 819. old.

73 ■ Gerhard Meiser: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 53. old.

74 ■ É. Kiss Katalin: Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai, Bp., 2003. 205–206. sk. old. érzékletes bizonyítással. A kérdés szakirodalmi természetesen óriási, bevezetesként lásd Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai, Bp., 1992; É. Kiss Katalin: Mondattan. In: uő.; Kiefer Ferenc, Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp., 1999. 15–184. old.; legújabban: É. Kiss Katalin: *The Syntax of Hungarian*. University Press, Cambridge, 2002.

75 ■ Csak két közismert és egyszerű példa: *in medio foro* „a fórum közepén”, *de in foro medio* „a középső fórumon” (a hagyományos terminológiával: „a fordított jelzős szerkezet” kérdése), vagy a *magno cum periculo* szerkezet preferáltsága a *cum periculo magno*-val szemben, sőt lexikalizálódva: *hanc ob rem*.
76 ■ A modern szemléletű latin mondattanhoz alapvető Harm

Pinkster: *Lateinische Syntax und Semantik* (Francke, Tübingen, 1988) és az eddigi tizenkét nemzetközi latin nyelvészeti konferencia anyaga (lásd Adamik Béla: Bibliográfia. In: Herman József: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta, Bp., 2003. 101. old.).

77 ■ Andrew L. Sihler: *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995. 393–394. old.; Meiser: *i. m.* 163. old.

78 ■ Kiss Sándor: Román. In: Fodor: *VNy. 1221–1222*. óvatosan felsorolja az összes elméletet. A mai kép kereteit – számos előd után – Gottfried Schramm rakta le (*Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Csokonai, Debrecen, 1997; javított változat: *Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa*. In: uő.: *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5. – 7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*. Oldenbourg, München, 1997. 275–374. old.).

79 ■ Helmut Birkhan: *Kelten. Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur*. ÖAW, Wien, 1997. 309. old.

80 ■ Lásd Seymour Gitin, Trude Dothan, Joseph Naveh: A Royal Dedicatory Inscription from Ekron. *Israel Exploration Journal* 47 (1997) 1–16. old. A még problematikusabb istennőnévhez lásd Christa Schäfer-Lichtenberger: The Goddess of Ekron and the Religious-Cultural Background of the Philistines. *Israel Exploration Journal* 50 (2000) 82–91. old.

egyetlen személynévre nyelvészeti rekonstrukciót alapozni, akkor legfeljebb valamilyen görög népeségnek tarthatjuk őket. Azaz a keltákat és a filiszteusokat földrajzi és nyelvi szakadékok választották el egymástól.

A keltáknál maradványok, Fodor szerint a pannonok és az eraviszkuszok képviselték a kultúrájukat Pannoniában (109. old.). A pannonok nyelvi hovatartozásának nem egyszerű kérdéssel kapcsolatban egy biztos: nem kelta, amire sok egyéb mellett az is utal, hogy megőrizte az indoeurópai alapnyelvi *p hangot, szemben a keltával, melynek jellegzetessége e hang kiesése. Újabb nyelvészeti kutatások azt mutatták ki, hogy a pannonok nyelve az úgynevezett keleti alpi tömbhöz állt közel, ezen nyelvjárás-kontinuum tagja volt.⁸¹ S az eraviszkuszok mellett még számos más kelta törzs képviselte Magyarországon a kelta kultúrát (például boii, hercuniates, latovici, scordisci, taurisci stb.).⁸² A 111. oldalon az óir *capall* „ló” szót a latin *caballus*szal egyezteteti, hangtörténeti okoknál fogva (-p- <*pp-) azonban a két szónak semmi köze sincs egymáshoz.⁸³ Ugyanakkor feltétlenül kiemelendő Fodor azon megjegyzése, hogy a kelta nyelvek állítólagos afrikai és afroázsiai vonásai mindenféle feltételezett kölcsönhatás nélkül alakultak ki (110–111. old.) – bár épp a legfeltűnőbbet, a VSO szórend kialakulását nem említi.

Ami a germánságot illeti, a germán alágak beosztása (115. old.) komoly kívánnivalókat hagy maga után: a frank ugyanis nem kihalt keleti germán nyelv (ugyanígy 116. old.), hanem élő déli germán: az alsófrank a németalföldi és az alnémet, a közép- és felsőfrank pedig a felnémet kialakulásában játszott központi szerepet – annak a felnémetnek, melyet egyszerűen kihagyott a déli germánok felsorolásából!⁸⁴ S hogy egyeztetette mindezt azzal a helyes állításával, hogy a holland és a luxemburgi frank nyelvjárások utóda (124 és 126. old.)⁸⁵ Fodor szerint az angol erősen különbözik a többi germán nyelvtől az igen

erős ófrancia hatás és „a világalalmi helyzetből adódó más nyelvi hatások folytán” (120. old.). De hol volt még az angol a világalalmi hatástól, amikor kialakult? S most talán az angol anyanyelvűek angolságára visszahat a világszerte tört angolsággal beszélő emberek sokasága? Fodor szerint a déli germán nyelvek két csoportra oszthatók, a Grimm-törvény és annak teljesebb változata alapján (121. old.). Fodor itt nyilván az úgynevezett II. vagy felnémet hangeltolódásra gondolt (melynek valóban több különböző fokozata van), csakhogy a Grimm-törvény az úgynevezett I. hangeltolódás, ami minden germán nyelv közös őseben ment végbe – a kettőt összekeverni igen súlyos tévedés.⁸⁶ Az is igen érdekes, miszerint a jiddis a IX–X. században keletkezett volna az ó- és középfelnémet nyelvjárások alapján (126. old.) – a jiddis legrégibbi irodalmi emlékei a XII. századra, összefüggő emlékei pedig a XIV. századra tehetőek,⁸⁷ „lényegében – a középfelnémet korszakban” született meg.⁸⁸

Fodor a longobárdok nevére azt állítja, a régi etimológia – a hosszú szakállúak – tévesnek bizonyult, nevük jelentése „hosszú bárdúak” (127. old.). Csakhogy a helyesebben langobárdoknak nevezendő nép nevének régi etimológiája (*Langa/o-bardöz „a hosszú szakállúak”) az egyetlen, ami hang-, alak- és jelentéstanilag kifogástalan, szemben a „hosszú bárdosok” javaslattal, mely hangtörténetileg hibás, s így elvetendő.⁸⁹ A II. században pedig a mai Cseh- és Morvaország területén laktak, nem Pannoniában, oda csak betörték.⁹⁰

A balti nyelvek kapcsán Fodor az az állítása szorult pontosításra, hogy a galind, jatving, szudin (szudav) csoportok pozíciója vitás, vajon óporosz, ólitván vagy külön balti ágak-e (127. old.); valójában mindannyian porosz törzsi egységek.⁹¹ Minthogy „tanulságos lehet”, Fodor idézi az 1-től 10-ig terjedő számokat a balti és különböző indoeurópai nyelveken, illetve rekonstruált formájukban (128. old.). A táblázat kissé megbízhatatlan mind a rekonstrukció-

81 ■ Amely valószínűleg egy önálló indoeurópai ág. Minderről lásd Peter Anreiter: *Die vorrömische Namen Pannoniens*. Archæolingua, Bp., 2001. 9–146. és 202. old., Adamik Béla recenzója: *Acta Antiqua* 43 (2003) 262–268. old.

82 ■ Teljes listájukhoz Szabó Miklós: *A kelták nyomában Magyarországon*. Corvina, Bp., 1971. 10–20. old.; úó: Pannonia a római foglalat előtt (La Tène-kor). In: Mócsy András, Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Akadémiai, Bp., 1990. 15–29. old.; Anreiter: *i. m.* 147–184. old.

83 ■ Joseph Vendryes: *Lexique étymologique de l'irlandais ancien*. Dublin Institute for Advanced Studies – CNRS, Dublin–Paris, 1987. C. 33–34. old. Vö. Zsolt Simon: Die Etymologie von *caballus*. In: Gualtierio Calboli (ed.): *Acts of the 12th International Colloquium on Latin Linguistics*. Bologna, June 9–14, 2003. [sajtó alatt].

84 ■ Hutterer: *GNy*. 218–219. old., úó: Germán nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 441–443. old. helyesen.

85 ■ A frankok egyes csoportjai valóban beolvadtak – de nem a franciákba (116. old.), hanem azok őseibe, a helyi romanizált népességbe.

86 ■ Lásd Hutterer: *GNy*. 50–54. és 222–225. old.

87 ■ Hutterer Miklós: Jiddis. In: Fodor: *VNy*. 635. old.

88 ■ Hutterer: *GNy*. 302. old. Az ezt megelőző szakasról („ősjiddis”) vajmi keveset tudunk.

89 ■ R. Nedoma: Langobarden. *Reallexikon der germanischen*

Altertumskunde 18 (2001) 50–52. old. Már a longobárd Paulus Diaconus is (*Historia Langobardorum* I. 9: „Langobardos ab intactae ferro barbae longitudine [...] appellatos”) is ezt állította. Tractat nem is beszélve, hogy régészeti hagyatékuk alapján a bárd nem tekinthető a langobárdok jellemzőjének.

90 ■ W. Pohl: Langobarden. *Historisches. Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 18 (2001) 62. old; Ch. Eger: Langobarden. *Archäologisches. uo.* 75–76. old.

91 ■ Lásd Bojtár: *i. m.* 87–89. és 122–126. old.

92 ■ A táblázat egyszerű és felettebb ellenőrizetlen átvétele a Bojtár idézett műve 64. oldalán található táblázatnak, enyhén módosítva. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a típushibák nagy része közös: alapnyelvi *oinos „1” *sem-, illetve *(H)oy- helyett, a *kw helyett hibásan mindig *kw, *nevŋ „9” *h1néwŋ helyett, *dékŋ *dékŋ helyett stb. (vö. Meier-Brügger: *i. m.* 236–238. old.).

93 ■ Iványi Tamás: Sémí-hámi nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 1234. old. Helyesen Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 69. old. és Antal: *i. m.* 97. old.

94 ■ Hogy a hat ág közül állt-e valamelyik szorosabb kapcsolatban egy másikkal, erről igen keveset tudunk. Az egyiptomi nyelv kapcsán Fodor megjegyzi: besorolása vitatott, bár kétségkívül rokon a sémi, a berber és a kúsita nyelvekkel, ám lehet, hogy a viszony távolibb, ez még tisztázandó (149. old.). Nyilván nem vitatott az egyiptomi besorolása az afroázsiai nyelvcsaládba. Ugyanakkor egyre jobban feltárt, hogy a csádi nyelvcsalá-

kat, mind a külön nyelvi (különösen a szanszkrit) adatokat tekintve.⁹²

Az afroázsiai (másképp, ma már egyre ritkábban használt nevén: sémi-hámi) nyelvcsalád bemutatását egy rendkívül komoly hibával kezdi: megállapítása szerint az afroázsiai nyelvek két ágra válnak szét, sémi, illetve hámi nyelvekre, ahol is a sémi egységesebb, míg a hámi lazábban kötődő csoportokból áll (139. és 149. old.). Ezzel szemben közhelynek számít, hogy a sémi nyelvekkel szemben nincsen hámi nyelvcsalád,⁹³ a nyelvcsaládok egyenrangúak.⁹⁴

Fodornál azonban olyannyira nem tiszta a kép, hogy a csádi nyelveket a szudáni nyelvek közé sorolja,⁹⁵ megjegyezvén, hogy némely nyelvész az afroázsiai nyelvekhez sorolja őket, de ez a nézet nem általánosan elfogadott; s a rokonítás alapjai, a hangtörvények hiányoznak (139. és 237. old.). A helyzet azonban az, hogy ma már a csádi nyelvek egyértelműen az afroázsiai nyelvek közé tartoznak, mégpedig hangtörvények alapján (s így nyelvcsaládnak is nevezhetők), melyek feltárása elsősorban P. Newman (J. Greenberg tanítványa), O. V. Stolbova és H. Jungraithmayr nevéhez fűződik.⁹⁶ Az sem elfelejtendő, hogy a lexikális és morfológiai anyag mára oly tekintélyes, hogy a bizonyítási kényszer már azok oldalán van, akik ezt a rokonságot tagadják.⁹⁷ Érthetőbbé válik a kép, ha arra gondolunk, hogy a csádi nyelveket mint egységet elsőként J. Greenberg sorolta az afroázsiai nyelvekhez – s Fodor az egyik élharcosa volt a greenbergi elmélet (de különösen a greenbergi „módszertan”) kritikájának.⁹⁸ Szögezzük le azonnal: joggal. Ám Greenberg elmélete számos csádistát ösztönzött kutatásokra, ezért leegyszerűsítést azt állítani, hogy leírásuk – a hauseza kivételével – hézagos (237. old.), hiszen azóta e tekintetben óriási előrelépés történt.⁹⁹ Ezért nem célravezető ebben a kérdésben a XX. század elejei Westermann munkásságát alapul venni (216. old.).¹⁰⁰

A sémi klasszifikációnál (141. old.) érdemes lett volna megjegyezni, hogy nincs igazi konszenzus a

csoportosításban.¹⁰¹ Az arab kitāb szó többes tárgy- és birtokos esete, minthogy triptota tört többes számú főnév, nem kitābina (147. old.), hanem kutuban és kutubin.¹⁰²

Az egyiptomi kapcsán megjegyzendő, hogy magánhangzóira nem csupán a kopt magánhangzók alapján lehet következtetni (149. old.), hanem a kortárs közbabilóni (XIV. sz.) és az újasszír (VII. sz.) ékírásban szórványosan megőrződött egyiptomi szavakból is.¹⁰³ A démotikus írás mellesleg nem a hieroglif írásból ered közvetlenül (149. old.), hanem a (késői) hieratikusból.¹⁰⁴

Fodor szerint a guans a XI. században halt ki (150. old.), holott a valóságban csak három-négy évszázaddal napjaink előtt (ha olyan korán halt volna ki, hogyan jegyezték volna fel a XIV–XV. században érkező spanyolok?).¹⁰⁵ A tuareg tifinag írás eredete sem annyira rejtélyes (uo.). Hasonlít a délarab íráshoz, hat jele pedig a főníciaival rokon, s bár a tifinag szó etimológiája vitatott, valószínűleg köze van a latin *punica* szóhoz, így főníciai ábécét, írást jelentene.¹⁰⁶ A tamaseq nem szinonim a tuareggal (uo.), hanem egyik nyelvjárása.

Az omói nyelvcsoporthoz példaként szerepel többek között a dzsandszsero, gimira, gimodzsán nyelv is (152. old.), holott a gimodzsán gyűjtőnév, amibe az előbbi kettő is beletartozik.¹⁰⁷

Most következnek néhány, a többi nyelvet, nyelvcsoporthoz tartozó megjegyzés. Az altaji nyelvek kapcsán téves állítás, hogy a dunai bolgárok a volgai bolgárokból váltak volna ki (70. old.). Az avaroktól függetlenedő, birodalomalapító Kuvrat halála (VII. század közepe) után, 670 körül a kazárok támadása vet véget a birodalomnak: a nyugati végein lakó bolgárok nyugatra, illetve délnek költöztek („dunai bolgárok”), míg a keletiek kazár uralom alá kerültek, és csak bő száz évvel később, a VIII. század közepén vándoroltak északra („volgai bolgárok”).¹⁰⁸ A hunról Fodor azt jegyzi meg, feltehetően török, de csak személynevek marad-

hoz szoros lexikális kapcsolatok főzik (Takács: *Egyiptomi*. 324. old. [az ő megfogalmazása is félreérthető egy kissé]; úo: *Etymological Dictionary of Egyptian [EDE] I. A Phonological Introduction*. Brill, Leiden–Boston–Köln, 1999. 34–35. old.) – bár a lexikális kapcsolatok közismerten a leggyengébb érv két rokon nyelv közelségének megállapítására.

95 ■ Akárcsak korábbi munkájában: Csádi nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 224. old. A 18. oldalon az afroázsiaival rokonított csádi és nilusi nyelvekről beszél.

96 ■ A protocsádi hangtörvényekhez és a különféle alcsoportok (nyugati csádi; angasz-szura; bole-tangale; bura-margi; ma-fa-mada vagy matakam) hangtanához (melyek egyébként megbízhatóbbak, mint a protocsádi hangtanok) lásd Takács: *EDE I*. 264–265. old. összeállítását. A csádi csoportokat az afroázsiai csoportokkal összekötő hangtani izoglosszákról uo.

97 ■ Reinherd Stempel: *Abril einer historischen Grammatik der semitischen Sprachen*. Langenscheidt, Frankfurt am Main, 1999. 24. old.

98 ■ Fodor: *Fallacy*.

99 ■ A csádi nyelvek felsorolásához, csoportosításához és a jöcscan felduzzadt számú nyelvleíráshoz lásd Takács: *EDE I*. 26. old.

100 ■ Ha valamelyik ág afroázsiai mivolta problematikus, akkor az az omói, melynek, úgy tűnik, csak szókincse afroázsiai, a nyelvtana nem, így más csoportba lenne sorolandó, vö. Lionel

Binder: *Comparative Morphology of the Omotic Languages*. LINCOM Europa, München, 2000. (Takács Gábor szíves szóbeli közlése).

101 ■ A különböző elméletek tömör összefoglalását nyújtja Takács: *EDE I*. 9–14. old. Már csak emiatt is szükséges lett volna a „délarab nyelvek” megnevezés alatt megkülönböztetni az epigrafikus délarab és a modern délarab nyelveket (141. és 146. old.), mert számos modellben nem tartják őket egy ágba tartozónak. A modern délarab ehkali nyelvnek közismertebb megnevezése egyébként a dzsibbáli.

102 ■ William Wright: *A Grammar of the Arabic Language*. University Press, Cambridge, 19513. I. 236–239. old.

103 ■ Takács: *Egyiptomi*, 319. old.

104 ■ *Uo.* 318. old.

105 ■ Richard J. Hayward: *Afroasiatic*. In: Bernd Heine, Derek Nurse (eds.): *African Languages. An Introduction*. University Press, Cambridge, 2000. 77. old. Valószínűleg Dévényi Kinga (Berber. In: Fodor: *VNy*. 178. old.) hibás álláspontját vette át. Antal, Csongor, Fodor: *i. m.* 104. old. és Antal: *i. m.* 124. old. a XIV–XV. századra teszi.

106 ■ Dévényi: *i. m.*

107 ■ Ormos István: Omói nyelvek. In: Fodor: *VNy*. 1099. old.

108 ■ Minderre lásd Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Balassi, Bp., 1996. 181–184. old.

tak fenn, más nyelvelmélükük nincs (70. old.). G. Doerfer módszertani megalapozás után kritikai analízis alá vetette a felhalmozott összes elméletet – beleértve a törököt is –, és arra a következtetésre jutott, hogy a fennmaradt tulajdonnevek a hunok vezető rétege nyelvének megállapítására nem alkalmasak: mindegyik elmélet erősen cáfolható. Az antik auctoroknál fennmaradt három „hun” köznévi (a kortárs Priskos rhétornál: *kamon* „árpaser [acc.]”, *medos* „<italfélétség>”; a száz évvel később író Jordanesnél: *strava* „halotti tor”) pedig a Hun Birodalomban beszélt valamilyen – közelebbről egyelőre nem azonosítható – indoeurópai nyelvből származik.¹⁰⁹

Az elszigetelt nyelveknél a sumer nem a hím- és nőnemet különbözteti meg (252. old.), hanem az élő és élettelen.¹¹⁰ Az eteokréta nyelvet görög betűkkel természetesen nem az i. e. II. évezredben jegyezték le (uo.), hanem az i. e. VII. és IV. század között.¹¹¹ Fodor egyébként szinonimaként használja az „elszigetelt”, illetve „rokotalan” nyelv kifejezést (246. old.),¹¹² ami nem szerencsés, hiszen rokotalan nyelvek nincsenek – csak olyanok, melyeknek – különböző okoknál fogva – nem ismerjük a rokonait. Így jön létre az a furcsa helyzet, hogy „rokotalan” nyelv válik a hurriból (holott maga Fodor is az egyetlen ismert rokonával, az urartuival együtt tárgyalja, 253. old.), és az etruszkból, melynek rokonai a rætus és a lémnoszi (Fodor róluk nem tud).¹¹³ Az más kérdés, hogy tágabb összefüggésekbe ezzel együtt sem sikerült őket belehelyezni.

Végezetül a könyv végén található különféle írásrendszereket bemutató táblázatokról. Sajnos itt is akad hiba, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy – saját bevallása szerint – Fodor egy 1946-os cseh munkára támaszkodott (299. old.). Az etruszk írást nem a faliscus közvetítette a latinba, hanem fordítva,¹¹⁴ ligur írással írt szövegek nem maradtak fenn (a ligurt csak latin szövegek személyneveiből ismerjük),¹¹⁵ így nem vehette át az etruszk írást, és nem közvetíthette a „szicíliaiak”, azaz a siculusok felé – akik ráadásul valamilyen görög ábécét alkalmaztak (302. old.).¹¹⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

A kérdés az, lehet-e egy egész könyvet a mű mintegy egyharmada alapján (a recenzens ennyiben kompetens) megítélni? Az adott esetben talán igen, a következők miatt:

1. Az indoeurópai a legjobban ismert és kutatott nyelvcsalád. Ezért az itt ejtett hibák különösen súlyosak.

2. Van több megengedhetetlen hiba: a „nem kivétel nélküli hangtörvényekről”, a „kelta filiszteusokról” és „a hámi ágról” tett megállapítások a XIX. század, és nem a XXI. század nyelvészetét idézik.

3. Ha egy kötet egyharmada számos hibával terhes, miért bízson bárki is a maradékban?

Természetesen nincs nyelvész, aki a világ összes nyelvéhez értene. Ezért célszerű az ilyen munkákat

szerzőtársakkal írni. Az is megoldás lehet, ha a szerző naprakész munkákból dolgozik – *horribile dictu*, megnézi a saját maga által szerkesztett, a világ nyelveit felölelő munkát. Így vagy úgy, de szemet szúr, hogy a vitatott kérdések döntő hányadában a korábbi kompendiumok helyes választ adtak – már 1970-ben is! Ilyen előzmények után ezt a munkát joggal lehet összecsapottnak nevezni. Sajnos.

Fodor Istvántól ennél több, jóval több várható el. S ezért más konklúzió nem vonható le, mint hogy e könyv se elsődleges – ismeretterjesztés –, se másodlagos – segédkönyv kezdő nyelvészeti stúdiumokhoz – funkcióját nem tölti be. A hibáktól mentes, javított második kiadás megjelenéséig az ismeretterjesztő könyv a világ nyelveiről még megírásra vár. □

109 ■ Zur Sprache der Hunnen. *Central Asiatic Journal* 17 (1973) 1–50. old. Természetesen Doerfer óta születtek tanulmányok e kérdésben, de a Doerfer által feltárt módszertani csapdákat egyik sem tudta kikerülni (például Harmatta János sem – Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: Németh Gyula [szerk.]: *Attila és hunjai*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1940. Reprint 1986. XXVI–XXVII. old.) –, aki néhány nevet – a hangtörvényeket megsértve – a török helyett kelet-iráni nyelvekből magyarázna, így nem meglepő, hogy úgy tesz, mintha Doerfer tanulmánya nem létezne). Doerfer egyedül Németh Gyula törökpárti tanulmányát (A hunok nyelve. In: uő: *i. m.* 217–226. és 315–316. old.) hagyja ki (feltehetően magyar nyelven írott volta miatt), de kritikája Némethre is érvényes (Némethet követi egyébként Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Corvina, Bp., 1993. 31–33. old.).

110 ■ Zólyomi Gábor: Sumer. In: Fodor: *VNy*. 1266. old.; Marie-Louise Thomsen: *The Sumerian Language. An Introduction to its History and Grammatical Structure*. Akademisk, Copenhagen, 1984. 49. old.

111 ■ Tegye Imre: Eteokréta. In: Fodor: *VNy*. 371. old.; Günter Neumann: Eteokretisch. *Der Neue Pauly* 4 (1998) 160. col.

112 ■ Hacsak nem akart az „élő elszigetelt nyelvek” és a „kihalt rokotalan nyelvek” alfejezetcímekkel (246. és 251. old.) valamilyen – nem létező – különbséget tenni.

113 ■ Vö. Helmut Rix: Eine morpho-syntaktische Übereinstimmung zwischen Etruskisch und Lemnisch. Die Datierungsformel. In: Manfred Mayrhofer (Hrsg.): *Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift für W. Brandenstein*. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck, 1968. 213–222. old., uő.: *Rätisch und Etruskisch*. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck, 1998.

114 ■ Rudolf Wachter: Italien. Alphabetschriften. *Der Neue Pauly* 5 (1998) 1162–1167. col.

115 ■ Jürgen Untermann: Ligurisch. *Der Neue Pauly* 7 (1999) 189. col.

116 ■ Jürgen Untermann: Sikulisch. *Der Neue Pauly* 11 (2001) 542. col.